

9-МАВЗУ. ХОДИМЛАРНИ ЁЛЛАШДА ГЕНДЕР МАСАЛАСИ

Мавзу саволлари:

1. Гендер ва инсон тараққиёти.
2. Гендер тенгсизлиги ва уни аниқлаш услубиёти.
3. Репродуктив саломатлик ва оилани режалаштириш.
4. Таълимнинг гендер жиҳатлари.
5. Гендер ва аёлларнинг иш билан бандлиги муаммолари.
6. Даромадларнинг гендер тақсимоти.
7. Гендер тенгликни қўллаб-қувватловчи миллий қонунчилик, дастурлар ва институтлар

Жинс эркаклар ва аёллар ўртасидаги универсал биологик фарқ бўлиб, анатомик ва физиологик моҳиятни, яъни, индивиднинг биологик жинсга – эркак ёки аёл жинсига мансублигини аниқлаш учун асос бўладиган биологик белгилар бирлигидир¹. Эркаклар ва аёллар ролларидаги жиддий бўлмаган фарқлар уларнинг биологик хусусиятларига тааллуқлидир.

Бирок, эркаклар ва аёллар ўртасидаги биологик фарқлардан ташқари ўз табиатига кўра биологик бўлмаган сабабларга асосланувчи кўплаб фарқлар бор². Яъни, ижтимоий роллар, фаолият шакллари ва ўлиниши, хатти-ҳаракат ва индивидларнинг психологик характеристикаларида фарқлар мавжуд.

Таъкидланганидек, эркаклар ва аёллар ўртасидаги биологик, табиий фарқлар билан эркаклар ва аёлларнинг хатти-ҳаракатини, ижтимоий ва маданий характеристикаларни аниқроқ фарқлаш учун гендер атамаси қабул қилинган. Гендер тушунчасининг киритилиши энг умумий маънода икки тушунча - биологик ва ижтимоий жинс тушунчаларини фарқлашга ёрдам беради. Гендер (инглизча gender – “зот”дан) жинс тушунчасини физиологик воқелик усткурмаси бўлган ижтимоий конструкция сифатида белгилайди.

Антропологлар тадқиқотлари гендер ижтимоий ташкил топганлигининг ишонарли ҳисботи бўлди³. Улар ўзлари ўрганган жамиятларда ота ва она роллари, ижтимоий иерархияда эркаклар ва аёллар мавқеи қай тарзда белгиланганлигини кузатган. Анъанавий равишда аёлларга хос деб ҳисобланган пассивлик, меҳрибонлик, болаларга муҳаббат ва назокат бир уруғда эркак мижозига хос хусусиятлар деб белгиланса, айни пайтда бошқа уруғда улар аксарият аёллар ва эркаклар томонидан қабул қилинмас эди.

Кейин пайдо бўлган кўплаб тадқиқотлар шуни кўрсатдики, анъанавий эркакларга хос ва аёлларга хос деб ҳисобланган тасаввурлар ҳатто бир жамият ривож тарихи давомида ҳам ўзгариши мумкин. Бундай тадқиқотлар биологик жинсга мансублик ҳаракатларининг анъанавий жиҳатларини содалаштирилган тарзда тушунтирувчи кўп асрлик амалиётни шубҳа остига олди. Шахснинг эркакларга ёки аёлларга хос деб ҳисобланган хусусиятлари бугунги кунгача жамият томонидан у ёки бу жинсга нисбат бериладиган кийим, одатлар, бош кийим кабилар жинсга кам даражада тааллуқлидир.

Шуниси муҳимки, биологик ва ижтимоий хусусиятлардан ташқари гендерга маданий хусусиятлар ҳам таъсир кўрсатади. Энг кенг маънода маданият – инсоният томонидан дунё ҳақидаги билимларни англаш ва тартибга солиш давомида вужудга келган нарсалар. Айнан шулар инсонни ҳайвонот дунёсидан ажратиб туради. Маданият ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади – “тил, урф-одат, турмуш тарзи, ҳаракат меъёрлари, тафаккур, билим, қадриятлар, афсоналар ва санъатда дунёнинг рамзий қабул қилиниши (ифодаланиши)”⁴.

О.Воронинанинг фикрича, инсон менталитетида эркакларга хослик ва аёлларга хослик қуйидаги маданий рамзий қаторлар элементлари сифатида мавжуд бўлади:

- эркакларга хослик - рационал – маънавий – илоҳий - ... – маданий;
- аёлларга хослик - ҳиссиётга оид – баданга хос – гуноҳли - ... – табиий.

¹ Здравомыслова Е.А., Темкина А.А. Социальное конструирование гендера// Возможности использования качественной методологии в гендерных исследованиях. МЦГИ, 2001.

² Гидденс Э. Социология. М. С.153

³ Бу ерда Маргарет Миднинг қуйидаги асари назарда тутилади: Mead M. Sex and Temperament three Primitive Societies. 1935. N.Y.

⁴ Д.Алимжорова. Гендер тушунчаси

Жинснинг биологик хусусиятидан фарқли ўлароқ ижтимоий ва маданий рамзий хусусиятларда “эркакларга хос” деб ҳисобланадиган ёки унга ўхшатиладиган барча тушунчаларда ижобий, аҳамиятли ва устун деб белгиланадиган кадриятли йўналишлар мужассамлашган бўлади. “Аёлларга хос” деб ҳисобланган хусусиятлар эса салбий, иккиламчи ва бўйсунувчан деб қаралади.

Кундалик ҳаётимизда жинс билан боғланмаган кўплаб тушунчалар “эркакларга хос” ёки “аёлларга хос” деб ҳисобланади. Яъни, ўзига хос “жинсий”, гендер хусусиятга эга бўлиб қолади. “Эркакларга хос” ёки “аёлларга хос” тушунчаларни аниқ фарқлаш учун “феминлик” (аёллик) ва “маскулинлик” (эркаклик) тушунчалари қабул қилинган. Янги тушунчаларнинг киритилиши эркакларга хослик ва аёлларга хосликнинг биологик зиддиятини бартараф этиш, ва тегишли равишда эътиборни турли маданиятлар шаклланишининг ички механизмларини гендер нуқтаи назаридан очишга қаратиш имконини берди.

Маълумотлилик: тенгликка йўлми ёки аксинча? Маълумотли дегани нима?

Авваламбор, шу сўзнинг одатдаги қўлланилишини кўриб чиқамиз. Биз маълум бир шахсни маълумотли, ёки ўқимишсиз деб баҳолаганимизда, нимани назарда тутамиз? “Маълумот олиш” (яхши ёки ёмонлиги – бу бошқа масала) деган тушунча нимани билдиради? Таълим тизими ва унинг таркибий қисмлари деганда нимани тушунамиз? Бу каби қатор масалалар «маълумот» тушунчасининг кўп маънолилиги ва мураккаблигини англашга олиб келади. Одатда, бу борада таълим муассасаларининг тизими назарда тутилади, лекин айнан бундай таъриф кўриб чиқиладиган тушунчанинг маъно доирасини қисқартиради.

В.И.Далнинг таърифлашича, маълумотлилик (ақл ва ахлоқ) ўсиб келаётган инсонга рухий, ақлий ва маънавий қиёфа бағишлашнинг яхлит жараёнини англатади. Бундай одисани ҳозирги вақтда биргина “маълумотли” тушунчаси билан таърифлаш қийин, чунки бу ўринда бир шахс томонидан нафақат янги ахборотни олиш, балки у томонидан маълум (жумладан, ахлоқий) қоидаларни ҳам қабул қилиш ва ўзлаштириш назарда тутилади, бу жараёнлар эса “тарбия” тушунчасида ҳам ўз аксини топади. Шундай қилиб, таълим тушунчаси тарбия тушунчаси билан чамбарчас боғлиқдир. Бундан ташқари, ўзининг яхлитлигига қарамасдан “маълумот” сўзининг таърифида унинг “мазмуний шарҳининг тўртта жиҳатини ажратиш мумкин: маълумот *қадрият* сифатида; маълумот *тизим* сифатида; маълумот *жараён* сифатида; маълумот *натижаси* сифатида”¹.

Бошқа таъриф бўйича, маълумотлилик тушунчаси учта асосий мазмунга эга:

“маълумотлилик – бу шахснинг эришган ютуғи, маълумот олиш – бу шахс томондан ўз ютуғига эриши жараёни; таълим тизими – бундай ютуққа эришиш учун барча фуқароларга ёрдам бериш учун мавжуд бўлган ижтимоий институт”². Бундай таъриф бирмунча баландпарвоз туюлса-да, аммо амалда, мураккаб ва кенг қамровли маълумот тушунчасининг моҳиятини қамраб олади.

Таълим – жамият ҳаётининг муҳим жабҳаларидан бўлиб, инсон ижтимоийлашувининг етакчи омиллари ва институтларидан биридир. Ўзбекистонда таълим тизимининг ривожланиши давлатнинг ижтимоий сиёсат соҳасидаги устун йўналиши сифатида эътироф этилган. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ, ҳар бир инсон таълим олиш ҳуқуқига эга; давлат текин умумий таълим олишни кафолатлайди (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 41-моддаси).

1997 йилнинг 29 августда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси (Парламент) томонидан “Таълим тўғрисида”ги Қонуннинг янги таҳрири қабул қилинди. Қонунда жинси, тили, ёши, ирки ва миллий мансублиги, эътиқоди, динга муносабати, ижтимоий келиб чиқиши, касби, табақаси, яшаш жойи, мамлакат ҳудудида яшашининг давомийлигидан қатъи назар, таълим олишда тенг ҳуқуқлилиқ кўзда тутилади. Таълим соҳасида давлат сиёсатидаги асосий тамойиллар сифатида қуйидагилар кўрсатилган:

таълим ва тарбиянинг гуманистик, демократик характери; таълимнинг узвийлиги ва изчиллиги; умумий ўрта, шунингдек ўрта касбий таълимнинг мажбурийлиги; ўрта махсус, касбий таълимнинг йўналишларини танлашда ихтиёрийлик; давлат таълим стандартлари доирасида таълим олиш имкониятининг барча учун тенглиги ва бошқалар (Таълим тўғрисидаги Қонун, 3-модда). Мазкур тамойиллар асосида «Кадрлар тайёрлаш миллий

дастури тўғрисида» (КТМД) Қонун қабул қилинди. КТМДни амалга ошириш уч босқич белгиланиб 2005 йилгача мўлжалланган эди.

Бизни давлатнинг таълим соҳасидаги ижтимоий сиёсати ҳақиқатан ҳам барча фуқароларининг жинсидан қатъи назар, амалдаги тенглигини таъминлайдими ёки йўқми деган масала қизиқтиради. Таълимда ижтимоий гуруҳ сифатида эркаклар ва аёлларнинг манфаатлари ижтимоий сиёсатнинг йўналишларидан бири сифатида намоён бўлганми; бунда ижтимоий фаровонликка эришишда ва патриархат қоидаларни тугатишда тенг имкониятлар бериш учун қандай чора-тадбирлар таклиф қилинади.

Барча фуқаролар учун таълим олишдан тенг фойдаланиш принципини эълон қилар экан, таълим ана шу тенгликни, шу жумладан гендер тенгликни таъминлаш вазифасини бажариши керак. Таълим соҳасидаги гендер тенглик таълим олишда эркаклар ва аёлларнинг тенглигини билдирибгина қолмай, шу билан бирга ана шу имкониятлардан фойдаланишнинг тенг натижаларини ҳам аниқлатади. Бу пировардида, умуман олганда жамиятда ресурслардан фойдаланишда гендер тенглик принципига қанчалик риоя этилаётганлигига ҳамда жинслар ўртасида имкониятларни тенглаштиришга боғлиқдир.

Таълимда гендер тенглик сиёсатини қўлланиш мазкур соҳада тенгсизлик мавжудлигини аниқлашдан ва унинг миқёсларини баҳолашга, пайдо бўлиш сабабларини таҳлил этишга ва камайтириш йўллариини таклиф этишга тайёрликдан бошланиши керак.

Бундай ҳолатда таълимда мавжуд бўлган гендер сегрегация феноменининг таҳлили асосий ўрин тутади.

Ўзбекистонда таълим соҳасида гендер сегрегация. Биз таълимнинг гендернинг таркибий қисми бўлган жараён ва ижтимоий институтлар тизими сифатидаги “кўринмас” хусусиятини кўриб чиқишни ният қилганмиз. Шу муносабат билан бизларни нафақат таълим жараёни ва унинг институтлари, балки биз гендерга хос деб белгилаётган муаммолар яққол кўзга ташланадиган таълимдаги ҳодисалар ҳам қизиқтиради.

Бундай ёндашувда биз авваламбор дуч келадиган ҳодисалардан бири – бу таълим соҳасида эркаклар ва аёллар тенг тақсимланмаганлигида намоён бўлувчи шу соҳадаги гендер тенгсизликдир. Бундай тақсимлаш гендер сегрегация дейилади. Бу ҳодисанинг умумий кўринишини намоён этиш учун айрим рақамларни келтирамиз.

«Бугун Ўзбекистон Республикасининг таълим тизимида 6,5 млн.дан зиёд одам таҳсил олади, уларнинг 3170,4 минги – аёллар (таҳсил олаётганларнинг 48,4%) ва 3374,7 минги эркаклардир (51,6%)».

Олий таълим соҳасида таҳсил олаётган эркак ва аёлларнинг улушлари ўртасидаги тафовут бакалаврият ва магистратурага ўқишга қабул қилиш тўғрисидаги миқдорий маълумотларни таққослаганда кўринади. Масалан, “Мужчины и женщины” статистик тўпламининг маълумотларига кўра, “2000-2001 ўқув йилларида бакалавриятга ўқишга кирганлар сони 42 минг кишини ташкил этди, бакалавриятга кирганлар умумий сонининг 37,4%ни қизлар ташкил этади, 62,6%ни – эркаклар”. Мазкур ўқув йилида магистратурага 2694 та одам қабул қилинган эди, уларнинг қарийб 35%ни аёллар, 65% эса эркаклар ташкил этади.

Демак, таҳсил олувчиларни таълим муассасалари бўйича тақсимлашда қуйидаги ҳолат кузатилади: аёллар ўрта махсус ўқув муассасаларида кўпроқ бўлиб, улар бошланғич касб таълими муассасаларида кам даражада ва энг ками – олий ўқув юртларида, ўрта махсус ўқув юртларида уларда таълим олаётган аёллар сони эркакларга нисбатан кўпроқ (52% аёллар ва 48% эркаклар). Мазкур ўқув муассасаларида соҳа бўйича ихтисослашувдаги тақсимотни кўриб чиқиб, саноат ва қурилиш жабҳалари билан боғлиқ бўлган мутахассисликларда ўғил болалар кўп эканлигини (67,0 % эркаклар ва 33,0% аёллар), қишлоқ хўжалигида (77,8 ва 22,2%), транспорт ва алоқада (85,5 ва 14,5%) кузатиш мумкин. Ўғил болалар сонининг кўплиги, шунингдек, иқтисодиёт ва ҳуқуқ соҳаларида (60,3 ва 39,7%), санъат ва кинематографияда (59,2 ва 40,8%, 2- жадв. қаранг) кўзга ташланади. Бу ҳол шунингдек соҳа бўйича олий ўқув юртларининг талабалари таркибидаги эркаклар ва аёллар сонини таққослаганда ҳам такрорланади. Бу ўринда ҳам эркаклар яна саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, иқтисодиёт, ҳуқуқ, алоқа, жисмоний тарбия ва спорт соҳалари билан боғлиқ факультетлар ва ихтисосликларда сони бўйича аёллардан олдинда туради. Аёллар

сонидаги сезиларли бўлмаган миқдорий кўплик фақат соғлиқни сақлаш соҳасида кузатилади (54,3% талаба қизлар). Санъат ва кинематография борасида ҳам аёллар эркакларга нисбатан камроқ (мазкур ихтисослашувда таҳсил олаётганлар сонининг 41,9 % аёллар ташкил этади).

Шундай қилиб, аёллар сонининг ўрта ўқув юртларида аксарият қисми ташкил этиши фақат икки мутахассислик гуруҳларида кузатилади: таълим соҳаси – мазкур соҳада ўқувчилар умумий сонининг ҳиссасига 85,5% тўғри келади, ҳамда соғлиқни сақлаш

соҳасида аёлларнинг сони энг юқори, яъни 87,8% тенг. Олий таълим соҳасида эса бундай устунлик фақат соғлиқни сақлаш борасидаги бир гуруҳ мутахассисликларда узатилади, ва унинг ҳажми сезиларли эмас (51,1% аёллар).